

کودتاهای ایران

نویسنده
سهراب یزدانی

www.ketab.ir

نقش‌ما
تهران
۱۳۹۶

www.ketab.ir

سرشناسه:	یزدانی، سهراب، ۱۳۲۸-
عنوان و پدیدآور:	کودتا‌های ایران؛ سهراب یزدانی.
مشخصات نشر:	تهران، نشر ماهی، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری:	۴۴۰ ص.
شابک:	ISBN 978-964-209-004-4
یادداشت:	فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.
موضوع:	کودتا — ایران.
موضوع:	ایران — سیاست و حکومت — تاریخ.
موضوع:	ایران — تاریخ — کودتای ۱۲۹۹.
موضوع:	ایران — تاریخ — انقلاب مشروطه، ۱۳۲۴-۱۳۲۷ ق. — کودتا، ۱۳۲۶ ق.
موضوع:	ایران — تاریخ — پهلوی، ۱۳۲۰-۱۳۵۷ — کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲.
رده‌بندی کنگره:	۱۳۹۵ ک ۹۴ / DSR ۱۴۷۹
رده‌بندی دیویی:	۹۵۵ / ۰۸۲۲
شماره‌ی کتابخانه‌ی ملی:	۴۴۶۰۳۲۹

کودتاهای ایران

نویسنده: دکتر سهراب یزدانی
دانشیار گروه تاریخ دانشگاه خوارزمی

چاپ اول
تیراژ +
بهار ۱۳۹۶
۱۵۰۰ نسخه

مدیر هنری
ناظر چاپ
لینوگرافی
چاپ جلد
چاپ متن و صحافی
+
حسین سجادی
مصطفی حسینی
آرماتسا
صنوبر
آرماتسا

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۲۰۹-۰۰۴-۴
همه‌ی حقوق برای ناشر محفوظ است.

تهران، خیابان انقلاب، رویه‌روی سینما سنبله، شماره‌ی ۱۱۷۶، واحد ۴

تلفن و دورنگار: ۶۶۹۵ ۱۸۸۰

www.nashremahi.com

فهرست مطالب

۷	پیش‌گفتار
۱۳	۱ درباره‌ی کودتا
۶۵	۲ براندازی مجلس اول
۱۲۷	۳ برچیدن مجلس دوم
۱۸۷	۴ سوم اسفند ۱۲۹۹
۲۷۵	۵ ۲۸ مرداد ۱۳۳۲
۳۸۷	۶ الگوی کودتاهای ایران
۴۱۷	گزیده‌ی منابع
۴۲۵	نمایه

مداخله‌ای ردها ش سیر در کار حکومت پیشینه‌ای چند هزار ساله دارد، اما عمر کودتای نظامی هم‌تراز این‌هاست. آغازگر کودتای نظامی را ناپلئون بناپارت می‌دانند. این سیر از او شروع می‌شود به سده‌ی هجدهم پایان بخشید و دروازه‌ی سده‌ی جدید را در دهه‌ی بیست و یکم انواع کودتاها در سراسر جهان انجام گرفته و پیشرفت فنون نظامی و جنگ‌افزارها بر دامنه و تنوع این پدیده افزوده است. کودتا به روشی برای تغییر دولت بدل شد و در برخی کشورها جای شیوه‌های دیگر مانند انتخابات را گرفته است. یاری از کسانی که در نیمه‌ی دوم سده‌ی بیستم زیسته‌اند چنین صحنه‌هایی را بر سه نفعی تلویزیون یا پرده‌ی سینما دیده‌اند: ستون‌های نظامی که برای تصرف پایتخت در حرکتند، تانک‌هایی که میدان‌ها و چهارراه‌ها را بسته‌اند، سربازان غرق جنگ‌افزار به شهر راندن را زیر نظر دارند، نبرد و تیراندازی خیابانی، حمله‌ی نیروی زرهی و نظامیان به مقر رئیس دولت و گاه پرواز هواپیماها و بمباران هوایی کاخ رئیس دولت. به این ترتیب، ماشین نظامی به راه می‌افتد، موانع را درهم می‌شکند، دولتی را به زور اسارت می‌کند و دولتی دیگر را، به گزینش رهبران پیروزمند، بر سر کار می‌آورد. هرچند در سال‌های اخیر از دامنه‌ی کودتاها کاسته شده، این شیوه‌ی جابه‌جایی دولت هنوز به پایان کار خود نرسیده است. اما جامعه‌ی ایران چه تجربه‌هایی در این زمینه داشته است؟ چه نوع کودتاهایی در این سرزمین رخ داده است؟ علل وقوع کودتاها چه بوده است؟ کودتا به پیروزی کدام نیروهای سیاسی انجامیده و کدام نیروها را از میدان بیرون رانده است؟ چه نوع حکومتی

جایگزین نظام پیشین شده است؟ پژوهشی که در دست دارید به این نکات می‌پردازد.

فصل یکم مبحثی نظری و تاریخی درباره‌ی پدیده‌ی کودتاست. چند نظریه به طور خلاصه بررسی می‌شوند. نظریه‌های کودتا بیش از این‌هاست. در این جا بر چند مورد تأمل می‌کنیم که دیدگاهی جامع به پدیده‌ی کودتا دارند. انواع کودتاها معرفی می‌شوند و برای هر یک از آن‌ها به نمونه‌هایی تاریخی اشاره می‌کنیم. بخشی از این فصل نیز به فن کودتا و مراحل گوناگون مانند برنامه‌ریزی، اجرای حملات و پیامدها می‌پردازد.

در فصول دوم تا پنجم کودتاهاى ایران بررسی می‌شوند. فصل دوم به نخستین تجربه، ایرانیان در این زمینه می‌نگرد که در قالب به‌توبستن مجلس شورای ملی چهارم، حد را نشان داد و به براندازی مشروطیت و برقراری حکومت استبدادی انجامید. فصل سوم درباره‌ی انحلال مجلس دوم است. برخی از مورخان آن واقعه را کودتای سوم دانند، زیرا دولت زیر فشار روسیه مجبور شد مجلس را منحل کند. به هر حال، برهه‌ی قانونگذاری مجلس پایان یافته بود و تعطیل آن بدون خونریزی و به‌آرامش انجام گرفت. اما در این بررسی اقدام دولت در برچیدن قوه‌ی قانونگذاری حرکتی کودتایی شمرده می‌شود. فصل چهارم کودتای سوم اسفند را بررسی می‌کند و فصل پنجم به ۲۸ مرداد اختصاص دارد.

روش کار در فصل‌های دوم تا پنجم کمابیش یکسان است. کودتا پدیده‌ای است که به طور معمول ریشه‌های سیاسی و اجتماعی را در پی دارد و پیامد مبارزه یا بن‌بست سیاسی است. بنابراین، برای آشنایی با علل و ریشه‌های کودتا، باید ریشه‌ها را شناخت. یکی از نکته‌های مهم این است که بدانیم کودتاهاى ایران در چه موقعیتی رخ داده‌اند. برای شناخت موقعیت باید به ماهیت و شرایط مبارزه‌ی سیاسی‌ای پی ببریم که در جامعه جریان داشت. در این فصل‌ها می‌کوشیم شرایط سیاسی و اجتماعی هر دوره را بشناسیم و نیروهای درگیر پیکار سیاسی را مشخص کنیم. سرانجام به این موضوع می‌رسیم که کدام نیروهای سیاسی شیوه‌های متعارف و قانونی مبارزه را کنار می‌نهادند و به ابزار فراقانونی رو می‌بردند. هدف و انگیزه‌ی این نیروها نیز باید مشخص شود.

محدوده‌ی زمانی این پژوهش نیم‌قرن از تاریخ معاصر ایران است. در این مدت، دولت‌های بزرگ بیگانه به صورت‌های مختلف بر سرنوشت کشور تأثیر

می‌گذاشتند. قدرتمندان جهانی در ایجاد زمینه‌ها و شرایط کودتایی سهیم بودند. در برنامه‌ریزی و تدارک عملیات مشارکت داشتند، گاه بر اجرای کودتا نظارت می‌کردند یا هدایت آن را به دست می‌گرفتند. برای شناخت کودتاهای ایران، باید به بررسی هدف‌های سیاسی و شیوه‌ی کار قدرت‌های بزرگ نیز توجه داشت. از سوی دیگر، کودتا عملی است که با ابزار و فنون نظامی صورت می‌گیرد، بنابراین مسائل فنی کودتا را نمی‌توان کنار گذاشت. این مسائل چنینست: کدام افراد و سازمان‌ها شبکه‌ی توطئه را پدید می‌آورند؟ روند برنامه‌ریزی چگونه شکل می‌بندد؟ برای براندازی حریف چه شیوه‌هایی به کار می‌افتد؟ نیروهای ضدکودتا کدامند و توان مقاومت آنان در چه حد است؟ قدرت سیاسی چگونه دست می‌شود و چیرگی پیروزمندان از چه راه‌هایی بر جامعه تحمیل می‌شود؟

این پژوهش می‌خواهد تاریخ پنجاه سال ایران را بازگو کند. هدف فصل‌های دوم تا پنجم بررسی و تحلیل زمینه‌ها، چگونگی و پیامدهای کودتا در چهار مقطع زمانی مشخص است. رویدادهای تاریخی دستمایه‌ی رهیابی به چنین هدفی بوده‌اند. با وجود این، تصور می‌رود با شناخت آن کودتاها آگاهی گسترده‌تری از تحولات سیاسی کشورمان به دست می‌آید و از زاویه‌ای جدید به علل بی‌سامانی حکومت مشروطه می‌نگریم.

مباحث فصل یکم دیدگاهی کلی برای بررسی موضوعی کودتاها در اختیارمان می‌نهند. این دیدگاه در فصل‌های بعدی به بخش‌های کوچک و جزئی تقسیم می‌شود. این جزئیات در حد توان و امکان بررسی می‌شوند. اگر این وظیفه با دقت و درستی انجام بگیرد، می‌توانیم با اصولی که در هر کتاب چهار دوره بر رفتار سیاسی کودتاگران حاکم بوده‌اند آشنا شویم. در فصل پایا و آخر اصول با یکدیگر ترکیب می‌شوند و در چارچوبی کلی در اختیار خواننده قرار می‌گیرند. به این ترتیب، فصل ششم در پی آن است که در صورت امکان به الگویی برای کودتاها در ایران دست یابد.

این بررسی به صورت مقایسه‌ای پیش می‌رود. الگوسازی در فصل آخر برپایه‌ی یافته‌های فصل‌های پیشین است که هر یک به دوره‌ی تاریخی مشخصی اختصاص دارد. در بررسی‌های مقایسه‌ای همواره این خطر در کمین پژوهشگر است که واقعیت‌های تاریخی را بنا به سلیقه و میل خود ببیند و آن‌ها را به گونه‌ای

در کنار هم بچیند که با دیدگاه کلی از پیش سامان یافته‌اش بخواند. امید می‌رود این بررسی به چنین دامی نیفتد.

سخنی درباره‌ی منابع بگویم. کودتا عملی غیرقانونی است و با پنهانکاری و لاپوشانی درمی‌آمیزد. «عملیات کثیف» مانند دروغ‌پردازی، رشوه‌دهی، جاسوسی و قتل در خلال عملیات رخ می‌دهد. توطئه‌گران از مداخله‌ی خود در چنان عملیاتی سخن نمی‌گویند یا سخن راست نمی‌گویند. کارگزاران کودتاهای ایران از این قاعده‌ی کلی برکنار نبوده‌اند. آنان منبع موثقی از خود برجا نگذاشته‌اند که بتوان با اطمینان به آن استناد جست. اسناد دولت‌های خارجی که در دسترسند نیز چندان قابل اعتماد نیست. برای نمونه اسناد دولت تزاری درباره‌ی کودتای محمدعلی‌شاه میخسته به پیشداوری‌اند. نقش لیاخف و وزیرمختار روسیه در برنامه‌ریزی کودتا پوشیده می‌ماند و از مداخله‌ی دولت روسیه سخنی به میان نمی‌آید.

کودتاهای سوم اسفند ۲۸ مرداد هنوز پدیده‌هایی سیاسی شعرده می‌شوند. بخش بزرگی از اسناد مربوط به این دو رویداد در دسترس نیستند. اسناد وزارتخانه‌های خارجه و جنگ انگلیس مطالب نهفته در کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ را آشکار نمی‌سازند. هنوز این موضوع پنهان مانده که کدام مرکز حکومتی انگلیس تصمیم‌گیرنده‌ی آن ماجرا بوده است. مداخله‌ی مأموران عالی‌رتبه‌ی انگلیسی در ایران مانند آیرونساید و نورمن را اینها برپایه‌ی قرائن می‌توان تا حدی بازشناخت. اسناد منتشرشده‌ی وزارت امور خارجه‌ی آمریکا مربوط به دوره‌ی حکومت دکتر مصدق و ۲۸ مرداد در همگی به دسترس نیستند. این اسناد درباره‌ی نشست‌های تصمیم‌گیرندگان کودتا مطلبی نمی‌دهند و به فعالیت گروه‌های کار در وزارت امور خارجه و سازمان سیا، که واژگونی این کشور را تدارک می‌دیدند، اشاره ندارند. فعالیت فرمانده عملیات در ایران، کرمیت روزولت، و گروه او ناگشوده می‌ماند. همکاری سفیر آمریکا در تهران با کودتاگران به سکوت برگزار می‌شود. اسناد سازمان سیا که دیگر جای خود دارند.

در سال‌های اخیر چند پژوهش ارزشمند درباره‌ی سوم اسفند انجام گرفته است. از جمله کتاب‌های هوشنگ صباحی، سیروس غنی، همایون کاتوزیان و استفانی کرونین. همین‌طور کتاب‌ها و مقالات متعددی درباره‌ی ۲۸ مرداد منتشر شده است. پژوهشگرانی مانند یرواند آبراهامیان، فخرالدین عظیمی، محمدعلی

موحد و غلامرضا نجاتی آثاری پربها نگاشته‌اند. پژوهش‌های مارک گازیوروسکی و جیمز گود نیز ارزشمندند. اما هر دو پژوهشگر از چشم‌انداز جنگ سرد به مداخله‌ی امریکا می‌نگرند. مشخصات کامل این نوشته‌ها در خلال فصل‌ها و در فهرست منابع آمده است. در سوی دیگر، پژوهش‌های بی‌ارزش نیز کم نیستند. به دست‌اندرکاران این کودتاها یا بازماندگان آن‌ها نمی‌توان امید بست که واقعیت ماجراها را بگویند. آنان به طور طبیعی به تبرئه‌ی کار خود و توجیه آن رویدادها می‌پردازند. عده‌ای دیگر، که گاه در فن تاریخ‌نگاری هم آموزش ندیده‌اند، یا به «بدان گذاشته» و، برپایه‌ی اسناد بی‌اعتبار و نوشته‌های ضعیف، رویدادهای تاریخی را به دلخواه خود بازنویسی و تعبیر کرده‌اند. در بررسی کودتاهای ایران باید دقت و نقادانه به اسناد، منابع، خاطرات و پژوهش‌ها نگریست. مورخ باید در حد توان علمی خرد بکوشد منابع درست را از نادرست تمیز بدهد.

در پایان از دوستان و یاران یاد می‌کنم که در گردآوری منابع یاورم بوده‌اند. خود را سپاسگزار این برادران می‌دانم: آقایان کسرا و شهریار آزموده، دکتر محمدعلی اکبری، کاوه بیات، هدیون حمید، دکتر وحید سینایی، دکتر علی ططری، لطف‌الله لطفی، ادوارد ملیکف و خانم پرستو منتشلو. همکاران گرامی‌ام در گروه تاریخ دانشگاه خوارزمی و مدیر محترم گروه، دکتر محمدحسن رازنهان، در کمال محبت از بار تدریس و پایان‌نامه‌هایم کاستند. بتوانم کار نگارش را به پایان برسانم. دست‌اندرکاران نشر ماهی، به‌ویژه آقایان مهدی وری و حسین سجادی، با تلاش پیگیرانه‌ی خود امکان چاپ این کتاب در زمانی کوتاه فراهم آوردند. اعضای خانواده، به‌خصوص همسرم فرح صالحی، محیط خانگی را آسوده و دلپذیر ساختند و همواره پشتیبان و مشوق شکیبای من بودند. مهربانی و همراهی این یاوران ارجمند فراموش‌نشدنی است. از آنان سپاسگزارم و سرافرازی و سپاس‌شان را آرزو می‌کنم.

سهراب یزدانی

گروه تاریخ دانشگاه خوارزمی

مهرماه ۱۳۹۵